

Refererces:

1. Bashev, K. (2018). Efekti ot prilagane na evropejski politiki vŭrkhu zemedelskite stopanstva v R. Bŭlgariya [Effects of implementation of European policies on agricultural holdings in the Republic of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
2. Zakhariyeva, G. (2007). Izmervane na natsionalnata konkurentosposobnost [Measuring national competitiveness]. Svishtov. [in Bulgarian].
3. Ivanov, B. (2009). Ustoichivost v zemedelieto [Sustainability in agriculture]. Sofiya. [in Bulgarian].
4. Natan, I. (2013). Ikonomika na Bŭlgariya [Economy of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
5. Vachkov, D. (2011). NRB ot nachaloto do kraya [PRB from beginning to end]. Sofiya. [in Bulgarian].
6. Penkov, I. (2008). Ikonomicheska geografiya na Bŭlgariya [Economic geography of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
7. Ruscheva, D. (2010). Prodovolstvenite resursi na Bŭlgariya pri osŭshchestvyavane na Obshtata selskostonpanska politika na ES [Bulgaria's Food Resources in the Implementation of the EU Common Agricultural Policy]. Sofiya. [in Bulgarian].
8. Anastasova, M. (2015). Migratsionnite protsesi na naselenieto v R. Bŭlgariya pri prekhoda kŭm pazarna ikonomika [Migration processes of the population in the Republic of Bulgaria in the transition to a market economy]. Sofiya. [in Bulgarian].
9. Vachkov, D. (2009). Bŭlgarskiyat vŭnshen dŭlg: Bankrutŭt na komunisticheskata ikonomika [Bulgarian Foreign Debt: The Bankruptcy of the Communist Economy]. Sofiya. [in Bulgarian].
10. Tyutyundzhiev, I. (2011). Stopanska istoriya na Bŭlgariya [Economic History of Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].
11. Gerganov, G. (2010). Ikonomika na agramoto predpriyatie [Economics of the agricultural enterprise]. Svishtov. [in Bulgarian].
12. Oreshin, V. (1999). Gosudarstvennoe regulirovanie natsional'noi ekonomiki [State regulation of the national economy]. M. [in Russian].
13. Dmitrichenko, L. (2001). Gosudarstvennoe regulirovanie ekonomiki: metodologiya i teoriya [State regulation of the economy: methodology and theory]. Donetsk. [in Russian].
14. Marenich, T. (2005). Transformatsiina dinamika ta mekhanizmi ekonomichnogo reguluyavannya agroformuvan' (pitannya teorii, metodologii, praktiki) [Transformational dynamics and mechanisms of economic regulation of agroformations (issues of theory, methodology, practice)]. K. [in Ukrainian].
15. Slavova, Y. (2012). Vliyanie na OSP vŭrkhu agrarniya iznos – otsenka i problemi [Impact of the CAP on agricultural exports - evaluation and problems]. Ruse. [in Bulgarian].
16. Popov, R. (2012). Analiz na konkurentosposobnosta na zelenchukoproizvodstvoto v Bŭlgariya [An analysis of the competitiveness of vegetable production in Bulgaria]. Sofiya. [in Bulgarian].

М. Георгієва

**МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ
БОЛГАРІЇ (1989-1996)**

Постановка проблеми. Важливе значення в розвитку аграрного сектора економіки Болгарії в 1989-1996 рр. мало матеріально-технічне оснащення. Рівень технічного забезпечення аграрної сфери сприяв підвищенню продуктивності праці сільськогосподарських підприємств, якості виробленої продукції, використання земельних ресурсів та зайнятості населення болгарського села. Конкуренцездатність болгарського сільськогосподарства зумовлена використанням новітньої сільськогосподарської техніки та передових технологій в товаровиробництві.

Впровадження аграрної реформи, головною метою якої було відновлення прав колишніх землевласників та надання їм історичного права власності на землю, що

належала їх родинам до 1946 р. призвело до руйнування попередньої системи аграрних відносин в Болгарії. Дрібні фермерські господарства не мали достатнього капіталу для формування матеріально-технічної бази своїх підприємств та шукали можливостей для раціонального господарювання в умовах відсутності сучасних сільськогосподарських машин.

Метою статті є дослідження стану матеріально-технічного забезпечення аграрного сектора економіки Болгарії в перехідний період до європейської інтеграції.

Основні результати дослідження. В статті розкрито перспективні напрями техніко-технологічного оснащення аграрного сектора економіки Болгарії. З'ясовано основні механізми оновлення матеріально-технічної бази сільськогосподарства Болгарії. Проаналізовано рівень готовності Болгарії до повного матеріально-технічного забезпечення болгарського села.

Висновки. Здійснене дослідження дозволило зробити висновок, що створені на основі приватної власності сільськогосподарські підприємства були неідеальними без техніко-технологічної бази. Встановлено, що державна політика Болгарії щодо підвищення ефективності аграрного товаровиробництва була скерована на фінансову підтримку фермерів шляхом надання пільгових кредитів, лізингових програм та державних асигнувань. Підвищення ефективності аграрного виробництва було можливим лише за всебічного сприяння держави та залучення інвесторів в галузь та її матеріально-технічне забезпечення. Результати вивчення впливу здійснених заходів державного управління технічним оснащенням сільськогосподарства будуть покладені в основу подальших наукових досліджень.

Ключові слова: Болгарія; сільське господарство; інвестування; Європейський Союз; інноваційно-інвестиційний розвиток; державна політика.

УДК 94:332.2.01(4)''18/19''(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Kornovenko-Telvak

С. В. Корновенко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

В. П. Тельвак

доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

**АГРАРИЗМ ЯК СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ
ФЕНОМЕН КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.:
ВИТОКИ І СУТНІСТЬ ЯВИЩА***

У статті розкрито, що у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. європейські країни зазнали нелінійних соціокультурних трансформацій. Вони

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

справили визначальний вплив на суспільно-політичне життя європейських країн, зумовили появу раніше невідомих феноменів. Одним із них став аграризм. Найбільшого поширення, зважаючи на домінують аграрного типу суспільства та кризи індустріального на початку XX ст., він набув у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Він став офіційною державною політикою у Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччині тощо. Авторами розкрито зміст дискусій навколо сутності цього явища. Запропоновано авторське розуміння аграризму.

Ключові слова: країни Центральної та Південно-Східної Європи, аграрний тип суспільства, аграризм, селянство.

Постановка проблеми. Друга половина XIX – перша третина XX ст. – унікальний період європейської історії. Попри те, що він відносно короткий у часі, він надзвичайно насичений різноплановими соціокультурними трансформаціями, що докорінно змінили політичну карту Європи, світу, багато у чому визначили перебіг світової історії у першій половині XX ст. Ці зміни стосувалися не лише революційних потрясінь, що зазнав європейський континент, а і появи раніше невідомих феноменів, наприклад аграризму, нових суб'єктів як міжнародної політики, так і внутрішньополітичного життя багатьох європейських країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, співзвучні з темою нашого дослідження, знайшли часткове своє відображення в українській та зарубіжній історіографії [1 – 10]. Дослідники переважно зосередилися на аспектах, що стосуються суспільно-політичних потрясінь початку XX ст., розгортанню селянської революції на постімперському російському просторі, реалізації в окремих країнах Центральної та Південно-Східної Європи так званого «третього» шляху, становленню хліборобської ідеології у працях В. Липинського та її європейському аграристичному контексту.

Мета. Водночас, зважаючи на феноменальність європейського аграризму, його непересічний вплив на історію країн Центральної та Південно-Східної Європи першої третини XX ст., актуальним є вивчення передумов його появи та сутності. Керуючись цим, автори статті ставлять за мету дослідити витoki аграризму, розкрити його ідейно-теоретичний зміст.

Виклад основного матеріалу. Нелінійні соціокультурні трансформації, про які йдеться, були наслідком довготривалих системних криз, викликаних не тільки реакцією властей на модернізацію, а і зіткненням двох світів: індустріального та аграрного. З-поміж чинників революційних потрясінь у Європі на початку XX ст. одним із визначальних був аграрний. Селянство країн Центральної та Південно-Східної Європи було незадоволене своїм соціально-економічним становищем, правовим статусом. Сільське господарство як провідна галузь економіки більшості країн окресленого регіону потребувало дієвої аграрної політики, покликаної суттєво покращити не лише матеріальні статки селян, а й їх правовий статус. Зважаючи на це, одним із феноменів європейської історії першої третини XX ст. загалом та країн Центральної та Південно-Східної Європи зокрема став центрально-південно-

східноєвропейський аграризм, а активним суб'єктом внутрішньополітичного життя центрально-південно-східноєвропейських країн – селянство. Відповідно до цього пріоритетним напрямом внутрішньої урядової політики став аграрний, політичною доктриною центрально-південно-східноєвропейських країн – аграризм.

У сучасній історико-науковій літературі усталеною є думка стосовно того, що аграризм зародився у Німеччині у працях Г. Руланда, А. Шефле. Згодом він проникає на територію Франції, представлений концепцією Ж. Мелін. Наприкінці XIX – на початку XX ст. аграризм проникає у Центральну та Південно-Східну Європу – Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину (згодом – Чехословаччину) тощо [8, 164 – 166]. З-поміж причин появи європейського аграризму дослідники одностайні у тому, що він був зумовлений такими факторами: по-перше, аграрним характером економік центрально-південно-східноєвропейських країн; по-друге, гостротою аграрного питання у цих країнах; по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення центрально-південно-східноєвропейських країн; по-четверте, підвищеним інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема. На цьому акцентують К. Галушко [8, 164 – 166], Г. Матвеев [9, 3] та інші науковці.

На нашу думку, окрім зазначених вище, причинами появи аграризму були й такі. По-перше, конфлікт між індустріальною і аграрною цивілізаціями, що виразно став виявлятися у другій половині XIX – на початку XX ст. за умов модернізації аграрно-індустріальних країн і економік та їх перетворенням в індустріально-аграрні або наближені до них із відповідною ціннісною трансформацією. Одним із прикладів є соціально-економічні та суспільно-політичні моделі Російської та Австро-Угорської імперій, що у другій половині XIX – на початку XX ст. зазнавали подібних модернізацій. В орбіті впливу модернізаційних процесів перебували Чехія, Словаччина, Польща, Україна тощо – майбутні самостійні суб'єкти міжнародного права, країни-репрезентанти центрально-східноєвропейського аграризму, що на той час входили до складу імперій Романових та Габсбургів відповідно. Ми вважаємо, що просування індустріальної цивілізації західного зразка до центрально-південно-східноєвропейського аграрного простору викликало захисну реакцію з боку найчисельніших соціальних верств центрально-південно-східноєвропейських країн – селянства. Нею став центрально-південно-східноєвропейський аграризм першої третини XX ст. представлений польським, чехословацьким, румунським, болгарським, українським тощо варіантами.

По-друге, розвиток політичної культури власне аграрних націй, якими того часу були польська, чехословацька, румунська, болгарська, українська тощо. Ціннісної модернізації зазнали політичні культури польських, чехословацьких, румунських, болгарських, українських тощо селян. На наше переконання, відбувся сутнісний соціокультурний зсув у колективній та індивідуальній політичній культурі й свідомості селян – перехід від індиферентної політичної культури й свідомості до активістської.

По-третє, об'єктивні закони розвитку власне аграрної цивілізації, формування у її надрах якісно іншого селянства. У випадку України – селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії [11]. Українське селянство на початку ХХ ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації сільської громади, – всього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників [12]. Нам імпонують також міркування А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника [13].

Об'єктивний аналіз аграрного законодавства Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи переконує, що аграрне питання у цих державах носило соціально-економічний і суспільно-політичний характер. Активним суб'єктом європейських революційних потрясінь початку ХХ ст. було селянство. Правлячі кола Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн Центральної та Південно-Східної Європи у селянстві вбачали основу щойнопосталих національних державностей. Пріоритет у їхній внутрішній політиці належав вирішенню аграрного питання. Попри характерні для цих державних утворень об'єктивні відмінності, аграрні реформи у цих країнах Центральної та Південно-Східної Європи мали один спільний знаменник. Вони спрямовувалися на становлення і розвиток чисельного національного індивідуального середнього селянського землеволодіння. Наділення селян землею відбувалося шляхом відчуження великого землеволодіння, визначення граничних меж невідчужуваної земельної власності [1].

Наприклад, соціально-економічна та суспільно-політична значущість аграрного питання для відновленої польської державності зумовила те, що проведення аграрної реформи, розробка аграрного законодавства стали пріоритетом у внутрішній політиці уряду. Селянство національною елітою розглядалося як вагомий структурний компонент відновленої Польщі. Право придбати угіддя мали лише «справжні землероби», що безпосередньо

обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певний розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити її до 40 моргів (1 морг = 0,5 дес. – автор). Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без - та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі. Не викликало сумнівів положення щодо збереження інституту приватної власності. За суб'єктами зберігалася тріада майнових прав: володіння, розпорядження, користування. У відносно короткі терміни було розроблено польське аграрне законодавство. Воно стосувалося орендних відносин, становлення і зміцнення індивідуальних селянських господарств, граничних розмірів приватного землеволодіння тощо [14].

За непростих соціально-економічних обставин відбувалося становлення чехословацької державності. Чехословаччина у спадок від імперії Габсбургів отримала занедбану економіку. Перша світова війна лише посилила економічні труднощі, зокрема у сільському господарстві. Дуже гостро у країні стояла проблема продовольчого забезпечення населення. Вона була зумовлена скороченням на 40% обсягів продовольчого виробництва. Давалися в знаки і диспропорції між промисловими потужностями і ринком збуту промислових товарів. Окрім того, 90% селянських господарств Чехословаччини становили дрібні та малоземельні селянські господарства. 50% земель перебувало у власності великих землевласників. Значний відсоток великих землевласників – представники колишньої титульної нації: німці та угорці (під час реформи у них було відчужено 16% орних земель [15, 256]). Ці та інші обставини актуалізували розробку чехословацьким урядом аграрного законодавства і проведення аграрної реформи. Владою було проголошено курс на аграризацію країни, селянство розумілося як соціально-економічна і суспільно-політична основа Чехословаччини. Революційними Національними зборами 16 квітня 1919 р. було ухвалено Закон № 251. Відповідно до нього, у Чехословаччині середній розмір великого землеволодіння визначався у 150 га орної землі або 250 га загальної площі. Землі, що перевищували ці показники відходили у підпорядкування Земельної служби. Цей державний орган був уповноважений надавати санкції власникам розпоряджатися угіддями, розміри яких перевищували визначені державою межі. Земельна служба приймала рішення щодо конфіскації великого землеволодіння, повної або часткової його передачі у розпорядження

колишнього власника. Право держави накладати заборону стосувалося всіх земель. Великий землевласник мав право порушити клопотання зберегти за ним частину землеволодіння. Однак її розміри не повинні були перевищувати розмірів, визначених державою. Експропріатори отримували компенсацію за цінами 1913 – 1915 рр. [16].

Отже, констатуємо, що появу центрально-південно-східноєвропейського аграризму спричинили об'єктивно-суб'єктивно-суб'єктивні чинники. Їхнє поєднання дало поштовх до формування центрально-південно-східноєвропейського аграризму – феномену першої третини XX ст. Зважаючи на ареал його поширення, за територіальною ознакою та особливостями соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку центрально-південно-східноєвропейських країн, є підстави розрізняти такі його варіанти: польський, чехословацький, румунський, болгарський, український тощо.

Аналіз першоджерел аграризму, напрацьованих різних поколінь дослідників дозволяє виокремити такі основні ключові ідеологеми аграризму:

- унікальність та незаперечна цінність для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці [9, 3 – 4];
- визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті [17, 69];
- не капіталістичний, а «окремішній» селянський шлях розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави [18];
- перевага землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами [19];
- селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу [8, 164].

Якщо питання зумовленості центрально-південно-східноєвропейського аграризму, його ключових ідеологем не є предметом гострих дискусій та різнобачень у сучасній науковій літературі, то розуміння сутності цього феномену позначене різночитанням. Наприклад, Т. Маковецька і Т. Покивайлова, визначаючи роль і місце у політичній структурі Румунії та Болгарії цараністської партії Румунії та Болгарського землеробського народного союзу, зауважують, що соціальні доктрини обох селянських партій ґрунтувалися на основних засадах дрібнобуржуазного варіанта аграризму. У ньому відображено, вважають учені, ідеї не капіталістичного, а «окремішнього» селянського шляху розвитку суспільства, збереження приватної власності – дрібної селянської власності як оптимального регіонального її варіанта та підґрунтя соціального прогресу, а також ідею селянської кооперативної держави як такої, що відповідає умовам аграрних країн зі слабкорозвиненою промисловістю.

Дотримуючись класового підходу, Т. Маковецька і Т. Покивайлова переконані, що аграризм заперечував союз робітничого класу і селянства. Вони вважають, що всі положення аграризму підпорядковані одній наскрізній меті – обґрунтувати першочергову та самостійну роль села у соціально-економічному та політичному розвитку суспільства [18].

Г. Матвеев вважає, що в основі аграризму як ідеології лежить визнання унікальності та незаперечної цінності для людства духовних, моральних, культурних і соціальних властивостей, притаманних селянству та його праці. Беручи до уваги цей засадничий принцип, ідеологи аграризму пояснювали суспільний розвиток, оцінювали соціально-економічні формації минулого й сучасності, розробляли проекти майбутнього суспільства і окреслювали шляхи їх реалізації [9, 3 – 4].

На думку О. Крапівіна і Ю. Бичихіна, в основі аграризму лежить визнання селянства єдиною верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті; переконання у необхідності у межах буржуазного парламентаризму за допомогою реформ удосконалити капіталізм зі збереженням приватної власності; надії на створення суспільства з рівномірно розподіленою дрібною власністю усупереч об'єктивним законам капіталістичного розвитку; прагнення до демократизації політичної системи. «За своєю сутністю, – розмірковують дослідники, – аграризм був негативною реакцією дрібнобуржуазної селянської стихії на процеси становлення монополістичного розвитку у зарубіжних слов'янських народів» [17, 69].

К. Галушко у ряді своїх праць по-різному трактує феномен аграризму. В публікації 2000 р. під аграризмом він розуміє справжній феномен першої третини XX ст., оригінальний продукт східноєвропейських соціально-економічних проблем. «Вчення аграризму наголошує на тому, – пише дослідник, – що селянство – землеробська верства – зосереджує в собі основні позитивні цінності й якості суспільства, є фундаментом стабільності держави й носієм національної ідентичності, а вищевказані чесноти мають визначати його політичну владу» [8, 164]. Дещо інше розуміння цього феномену, повторюючи попередні свої судження, К. Галушко демонструє у монографії 2002 р. Зокрема, аграристською доктриною він вважає оригінальну землеробську ідеологію, властиву для Центральної та Східної Європи, що проголошує політичний «сепаратизм» селян, окремішній селянський «третій» шлях (несоціалістичний і некапіталістичний) [10, 193 – 197].

В. Бурдяк, досліджуючи політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду, проаналізувала діяльність О. Стамболійського. Зокрема, історик звернула увагу на те, що отримавши парламентську більшість, він розпочав реалізацію програми аграризму. У розумінні дослідниці, аграризм – визнання особливої ролі селянства і сільського господарства у житті країни [19, 18].

В енциклопедичних виданнях також спостерігаємо різночитання цього феномену. Наприклад, у статті «Аграризм» 2003 р., уміщеній

у першому томі «Енциклопедії історії України», подано таке визначення цього явища: «Аграризм – політична доктрина низки селянських партій і рухів Центральної та Південно-Східної Європи 1900 – 30-х рр. Учення А. наголошує на тому, що селянство зосереджує в собі гол. позитивні цінності й якості сусп-ва, є осердям стабільності д-ви й зберігачем нац. ідентичності і що вказані чесноти мають визначити його прихід до політ. влади...» [20].

Натомість фонд знань «Ломоносов» подає іншу інтерпретацію. Під аграризмом розуміє європейську суспільно-політичну течію кінця XIX – початку XX ст. Його сутність зводилася до того, щоб шляхом запровадження державою високих акцизних зборів на імпорту аграрну продукцію і зниження заробітної плати у промисловості відновити докризові високі ціни на продукти харчування, у такий спосіб допомогти вижити національному сільському господарству [21].

У «СЛОВНИКУ. ua» під аграризмом розуміється концепція, згідно з якою сільське населення, його спосіб життя та діяльності мають перевагу, порівняно зі способом життя та діяльністю інших верств населення [22]. Електронний ресурс «SciCenter. online» аграризм трактує як ідеологію популізму в «периферійних» країнах і регіонах Південно-Східної Європи, генеза котрої зумовлена особливостями політичної культури, конфесійною специфікою, соціальною структурою населення з переважанням у ній селянства [23]. Схоже тлумачення цього поняття міститься і в електронній версії «Енциклопедії соціології»: «Соціальна доктрина, що проголошує переваги землеробства і сільського способу життя над промисловістю і містом, а також селянства над іншими соціальними групами» [24].

Висновки. Отже, викладені вище та інші інтерпретації аграризму засвідчують різне тлумачення цього явища. Вважаємо це природним, беручи до уваги феноменальність аграризму, його багатогранність. Спільним у викладених вище визначеннях є те, що цей феномен розуміється, як селяноцентризм. Водночас, на нашу думку, згадані тлумачення дещо звужують сутність феномену аграризму, зводячи його розуміння до поглядів на селянство представників інших соціальних верств та до інструменту політики державного протекціонізму. Поза увагою залишається, наприклад, суб'єктивний компонент – власне селянський погляд на самих себе: аграризм як самоусвідомлення селянами самими себе, аграризм як селянська політична культура і політична свідомість, аграризм як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Беручи до уваги причини появи аграризму, його феноменальність, дискусії навколо тлумачення, вважаємо за доцільне долучитися до обговорення значення цього феномену. На нашу думку, у широкому значенні центрально-південно-східноєвропейський аграризм другої половини XIX – першої третини XX ст. – цілісне соціокультурне явище, феномен історії країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст., зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що

є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні центрально-південно-східноєвропейський аграризм – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст., їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння центрально-південно-східноєвропейського аграризму другої половини XIX – першої третини XX ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно-тартійно-політичної думки.

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. Український селянин. 2018. Вип.19. С. 45 – 49.
2. Farenii, I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeisyi Istorychnyi Visnyk*, 2019. № 10, P. 58-65.
3. Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова. Український селянин. 2014. Вир. 14. С. 162 – 166.
4. Holek R. Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation. *Historicky Casopis*. Volume 59, Issue 1, 2011, P. 3 – 32.
5. Bernstein, H. The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 2018, 45 (5 – 6), Pp. 1127 – 1150.
6. Sumpf A. The Russian peasant revolution. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 2017, 135 (3), Pages 102 – 116.
7. Finkel E., Gehlbach S., Kofanov D. (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 2017, 76 (3), P. 710 – 721.
8. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. Український історичний збірник. 2000. № 2. С. 164 – 200.
9. Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. Москва : Изд-во Московского университета, 1991. 240 с.
10. Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ : Темпора, 2002. 288 с.
11. Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 83 – 94.
12. Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. URL: <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoie-voostanie-v-1902-godu-12119.html>
13. Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола. URL: <http://www.civisbook.ru>
14. Польский земельный вопрос. Киевский день. 16. 5. 1920. № 2.
15. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. Київ : Критика, 2004. 463 с.
16. Пичета В. История Чехии. Москва : Госполитиздат, 1947. 260 с. URL: <https://www.twirpx.com>; И.О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах. *Вечерние огни*. 11. 10. 1919. № 46.

17. Крапивин А., Бычихин Ю. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки. 1998. Вип. 2. С. 69 – 72.
18. Маковецкая Т., Покивайлова Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. Балканские исследования. – Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Москва, 1984. URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html>
19. Бурдяк В. Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2014. Т. 27–28. С. 16 – 22.
20. Галушко К. Аграризм. Енциклопедія історії України: Т.1: А-В Редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.
21. Аграризм. Фонд знаний «Ломоносов». URL: <http://www.lomonosov-fond.ru/enc/ru/encyclopedia>
22. Аграризм. СЛОВНИК.ua. URL: www.slovnik.ua/index.php?swrd=АГРАРИЗМ
23. Аграризм. SciCenter.online. URL: <http://scicenter.online/stran-evropyi-istoriya-scicenter/tezaurus...>
24. Аграризм. Энциклопедия социологии. URL: <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ АГРАРИЗМ>
- [Conservative against the background of the day: Vyacheslav Lypynsky and public opinion of the European “right”]. Kyiv : Tempora. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (2017). Subiektnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Subjective component of the agrarian question as one of the preconditions of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical journal]*, 4, 83 – 94. [in Ukrainian].
12. Prostakov S. Setevoe krestyanskoe vosstanie v 1902 g. [Network peasant uprising in 1902]. Retrieved from <http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-voosstanie-v-1902-godu-12119.html> [in Russian].
13. Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: по итогам международного круглого стола. Retrieved from <http://www.civisbook.ru> [in Russian].
14. Polski zemelnyiy vopros. [Polish land question]. (1920). *Kievskiy den. [Kiev day]*, 2. [in Russian].
15. Vandysh, P. (2004). Tsina svobody. Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Evropy vid Serednovichchia do sohodennia. [The price of freedom. History of Central and Eastern Europe from the Middle Ages to the present]. Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
16. Picheta, V. (1947). Istoriya Chehii. [History of the Czech Republic]. Moskva : Gospolitizdat. Retrieved from <https://www.twripx.com> [in Russian]; I.O. (1919). Razreshenie zemelnogo voprosa v sosednih stranah. [Resolving the land issue in neighboring countries]. *Vechnie ogni. [Evening lights]*, 46. [in Russian].
17. Krapivin, A. & Byichihin, Yu. (1998). Agrarizm Dimitra Dragieva – vozhdya bolgarskih krestyan. [Agrarianism of Dimitar Dragiev - the leader of the Bulgarian peasants]. Visnik Donetskogo univertitetu, Seriya B: Gumanitarni nauki. [Bulletin of Donetsk University, Series B: Humanitarian Science], 2, 69 – 72. [in Russian].
18. Makovetskaya, T. & Pokivaylova, T. (1984). Krestyanskie partii v politicheskoy strukture Bolgarii i Rumiinii v pervoy chverti HH v. [Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the 20th century]. *Balkanskie issledovaniya. – Vyip. 9.: Voprosyi sotsialnoy, politicheskoy i kulturnoy istorii Yugo-Vostochnoy Evropyi. [Balkan Studies. - Issue. 9.: Issues of social, political and cultural history of South-Eastern Europe]*. Retrieved from <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html> [in Russian].
19. Burdiak, V. (2014). Politychnyi protses u Bolharii mizhvoiennoho periodu. [Political process in the Bulgarian interim period]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu. [Historical and Political Problems of Contemporary Svit]*, 27–28, 16–22. [in Ukrainian].
20. Halushko, K. (2003). Ahraryzm. [Agrarianism]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T.1: A-V. [Encyclopedia of History of Ukraine: Vol. 1: A-B]*. (Ed) V.A. Smolii ta in. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
21. Ahraryzm. [Agrarianism]. Entsyklopediia sotsyolohyy. [Knowledge Foundation «Lomonosov»]. Retrieved from <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ AHRARYZM> [in Ukrainian].
22. Ahraryzm. [Agrarianism]. SLOVNYK.ua. [GLOVNIK.ua]. Retrieved from www.slovnik.ua/index.php?swrd=AHRARYZM [in Ukrainian].
23. Ahraryzm. [Agrarianism] SciCenter.online. Retrieved from <http://scicenter.online/stran-evropyi-istoriya-scicenter/tezaurus> [in Ukrainian].
24. Agrarianism. [Agrarianism]. Encyclopedia of Sociology. [Encyclopedia of Sociology]. Retrieved from <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/ АГРАРИЗМ> [in Ukrainian].

References:

1. Kornovenko, S. & Zemziulina, N. (2018). Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy. [Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainskyi selianyn]*, 19, 45 – 49. [in Ukrainian].
2. Farenii, I. (2019). The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *Schidnoievropeysiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 10, 58-65. [in English]
3. Farenii, I. (2014). Pro pravomirnist kontseptsii «Velykoi selianskoi revoliutsii» V.P. Danylova. [On the legitimacy of the concept of “Great Peasant Revolution” VP Danilova]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 14, 162 – 166. [in Ukrainian].
4. Holec, R. (2011). Agrarian democracy as an attempt at a third way in Central European transformation [Agraria demokracia ako pokus o tretiu cestu Stredoevropskej transformacie] *Historicky Casopis*, 59, 11, 3 – 32. [in English]
5. Bernstein, H. (2018). The peasant problem in the Russia revolution(s), 1905 – 1929. *Journal of Peasant Studies*, 45 (5 – 6), 1127 – 1150. [in English]
6. Sumpf A. (2017). The Russian peasant revolution [les revolutions du paysan russe]. *Vingtieme Siecl: Revue Historie*, 135 (3), 102 – 116. [in English]
7. Finkel, E. & Gehlbach, S. & Kofanov, D. (2017). (Good) Land and Freedom (for Former Serfs): Determinants of Peasant Unrest in European Russia, March-October 1917. *Slavic Review*, 76 (3), 710 – 721. [in English]
8. Halushko, K. (2000). «Khlіborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoievropeiskoho ahraryzmu. [“Agricultural ideology” V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. [Ukrainian historical collection]*, 2, 164 – 200. [in Ukrainian].
9. Matveev, G. (1991). «Tretiy put»? Ideologiya agrarizma v Chehoslovakii i Polshe v mezhoenniy period. [“The third way”? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period]. Moskva : Izd-vo Moskovskogo universiteta. [in Russian].
10. Halushko, K. (2002). Konservator na tli doby: Viacheslav Lypynskiy i suspilna dumka yevropeyskykh «pravyykh».

S. Kornovenko, V. Telvak

AGRARIANISM AS A PEASANT-CENTRIC PHENOMENON OF THE COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – FIRST THIRD OF THE XX CENTURY: ORIGINS AND ESSENCE

Introduction. The second half of the XIX – first third of the XX century is a unique period of European history. Despite the fact that it is relatively short in time, it is extremely saturated with various socio-cultural transformations. These changes concerned not only the revolutionary upheavals of the European continent, but also the emergence of previously unknown phenomena, such as agrarianism. Questions in tune with the topic of our research were partially reflected in Ukrainian and foreign historiography.

Purpose. At the same time, given the phenomenal nature of European agrarianism, its unparalleled influence on the history of Central and South-Eastern Europe in the second half of the XIX – first third of the XIX century, it is important to study the preconditions of its appearance and essence. Guided by this, the authors of the article aim to explore the origins of agrarianism, to reveal its ideological and theoretical content.

Methods. The authors used a socio-cultural approach, as well as general scientific principles of historicism, science, objectivity, etc.

Results. The authors substantiate that the reasons for the emergence of agrarianism were as follows. First, the conflict between industrial and agricultural civilizations, which clearly became apparent in the second half of the XIX – early XX century under the conditions of modernization of agrarian-industrial countries and economies and their transformation into industrial-agrarian or close to them with the corresponding value transformation. Secondly, the development of the political culture of the agrarian nations themselves, which at that time were Polish, Czechoslovak, Romanian, Bulgarian, Ukrainian, and so on. The political cultures of Polish, Czechoslovak, Romanian, Bulgarian, Ukrainian, and other peasants underwent value modernization. In our opinion, there has been a significant socio-cultural shift in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants – the transition from indifferent political culture and consciousness to activist. Third, the objective laws of development of the actual agrarian civilization, the formation of a qualitatively different peasantry in its depths. In the case of Ukraine – the peasant-ideoman – an active subject of history. The peasants gradually began to realize themselves as a separate community of the then socio-cultural imperial space. The unifying value was the “Idea of the Land”, its distribution on fair, in their understanding, principles.

The authors single out the following main key ideologues of agrarianism: uniqueness and indisputable value for mankind of spiritual, moral, cultural and social properties inherent in the peasantry and its labor; recognition of the peasantry as a stratum capable of playing an independent role in political life; not a capitalist, but a “separate” peasant way of society development, preservation of private property – small peasant property as its optimal regional variant and the basis of social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state; the superiority of agriculture and rural life over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups; the peasantry – the agricultural strata – concentrates in itself the basic positive values and qualities of society, is the foundation of the stability of the state and the bearer of national identity, and the above-mentioned virtues must determine its political power.

The authors substantiate that in a broad sense, agrarianism of the second half of the XIX – first third of the XX century – is a holistic socio-cultural phenomenon, a phenomenon in the history of Central and Southeastern Europe in the second half of the XIX – first third of the XX century, due to objective-subjective-subjective factors that are the object of cognition. In a narrower sense, agrarianism is a system of peasant-centric ideas of various subjects of the socio-cultural space of Central and South-Eastern Europe in the second half of the XIX – first third of the XX century, their practical implementation. Concretizing a narrower understanding of agrarianism of the second half of the XIX – first third of the XX century, we state that it is a system of ideas about peasants, peasants about themselves, about the peasantry as an active subject of history, capable of independent state-building; component of domestic economic policy aimed at solving the agrarian/peasant issue; as the peasants’ self-awareness of themselves, as the peasant’s political culture and political consciousness, as the realization in practice of the peasants’ hopes and ideas about their just future; component of socio- and party-political thought.

Originality. The results of the research obtained by the authors are scientifically significant and new. They significantly expand and supplement previous knowledge about agrarianism.

Conclusion. The authors see the prospects of the research in the study of Ukrainian agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921.

Key words: countries of Central and South-Eastern Europe, agrarian type of society, agrarianism, peasantry.

УДК 94:316.334.55](477)«1918»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Malynovska-Malynovsky

Т. В. Малиновська

кандидат історичних наук, завідувачка відділу рідкісних видань наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9336-9795>

Б. В. Малиновський

кандидат історичних наук, доцент
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1104-6007>

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НА МЕЖІ ЛІТА Й ОСЕНІ 1918 РОКУ: СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ

Статтю присвячено вивченню ставлення українського селянства до уряду гетьмана Павла Скоропадського. Розглянуто період завершення заходів із формування гетьманської адміністрації в центрі й на місцях, час початку її повноцінного функціонування. Зазначено, що в останні місяці літа та в перші місяці осені 1918 року суспільні настрої в Україні поступово ставали дедалі сприятливішими для гетьманської влади. Більшість сільського населення схилилася до визнання її легітимною або, принаймні, не виявляла до неї ворожості. Адміністрація Української Держави доклала зусиль для того, щоб забезпечити для себе доброзичливе ставлення громадян: долала корупцію, вела боротьбу зі злочинністю, здійснювала заходи, спрямовані на задоволення економічних інтересів селянства. Пріоритети діяльності уряду були спрямовані на відновлення умов для безпечного, впорядкованого життя і відповідали прагненням мас. Антиурядова опозиція, яка, вдаючись до збройної боротьби, порушувала лад,